

BISBES, CLERGUES I FELIGRESOS. LES PARRÒQUIES DE LES VALLS DE BAS, HOSTOLES I AMER EN ELS SEGLES XVI I XVII A TRAVÉS DE LES VISITES PASTORALS¹

Xavier Solà Colomer

INTRODUCCIÓ

Les parròquies estudiades estan situades a les valls de les conques fluvials de l'alt Fluvià i el Brugent, en el sud-oest del bisbat de Girona (actuals comarques de la Garrotxa i la Selva). És important destacar, en el seu interior, des de l'època medieval, la formació de dos importants senyorius medievals, el vescomtat de Bas i la baronia d'Hostoles, al costat dels dominis del priorat de Santa Maria de Ridaura i l'abadia de Santa Maria d'Amer. Religiosament, ja des del segle IX, les valls d'Hostoles i Amer s'inclouïen dins l'Archiepiscopat Major o de Girona, i les valls de Bas i Ridaura estaven dins l'Archiepiscopat de Besalú. En total corresponen a unes vint parròquies, a més de capelles, ermites, esglésioles o oratoris de mas.

La cronologia emprada se situa entre 1583 (amb el bisbe Jaume Caçador) i 1699 (el bisbe Miquel Pontic), uns anys fonamentals i decisius per estudiar la Contrareforma, els seus efectes immediats, l'aplicació de cada

1. El resultat d'aquest article és part del treball de recerca de nou crèdits del programa de Doctorat d'Història 2001-2002, de la Universitat de Girona, titulat "La Contrareforma a Catalunya a través de les visites pastorals: les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII", que ha dirigit Joaquim M. Puigvert. Actualment estic realitzant la tesi doctoral ampliant la geografia (el Collsacabra, Osona, bisbat de Vic) i la cronologia (s. XVIII).

un dels seus decrets, així com els posteriors concilis provincials, sínodes o constitucions diocesanes. Un període pràcticament buit dins la historiografia catalana i espanyola, i que podem omplir amb els treballs de Joan Bada², Henry Kamen³ i Joaquim M. Puigvert.⁴

Les visites pastorals són una excel·lent documentació per estudiar les parròquies, els seus edificis i espais religiosos (esglésies, capelles, cementiris, hospitals, rectories, etc.) i també la gent que hi viu, els seus preveres així com la feligresia, malgrat ser una font parcial o subjectiva, a partir de la mirada del bisbe.⁵ El ventall de possibilitats d'aquesta font és molt més ampli del que sembla de bon principi, i ofereix una sèrie de matisos i aspectes que van més enllà de la història de la religió o de la institució Eclesiàstica: societat, economia, art, arqueologia, demografia, història de la llengua, paleografia, etc. i dels què aquí tan solament n'apuntarem alguns aspectes referits a la societat, les seves identitats, conflictes, representacions, sociabilitat o espais i cultura material. Actualment, aquesta documentació es troba dipositada i ben conservada a l'Arxiu Diocesà de Girona (ADG), de la qual n'hem buidat trenta nou volums⁶. Un pas següent seria complementar-ho amb llibres parroquials, notariais o d'altra naturalesa, i amb l'arqueologia.

Fins pràcticament a finals del segle XVI, continuen emprant-se les dues parts de què constava la visita pastoral: la *visitatio rerum* i la *visitatio hominum*, separades ben distintament l'una de l'altra des de l'època medieval.⁷ Però no hem de pensar que, a partir de llavors, desapareix

2. Joan BADA, *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*, Barcelona, 1970.

3. Henry KAMEN, *The Phoenix and the Flame. Catalonia and the Counter Reformation*, Londres, 1993, i traduïda posteriorment al català i castellà el 1998.

4. Joaquim M. PUIGVERT, *Església, territori i sociabilitat als segles XVII-XIX*, Vic, 2001.

5. Vegeu el recent treball de síntesi: Joaquim M. PUIGVERT, Lluís MONJAS, Xavier SOLÀ i Eugeni PEREA, *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, 2003; i en especial el capítol de Xavier SOLÀ, "Les visites pastorals posttridentines: de la segona meitat del segle XVI a les darreries del segle XVII", p. 75- 109, on s'amplia a l'àmbit català aquest tema; Maria M. CÀRCEL, *Las visitas pastorales de España (siglos XVI-XX). Propuesta de inventario y bibliografía*, Oviedo, 2000 i el ja clàssic italià d'Umberto MAZZONE i Angelo TURCHINI (ed.), *Le visite pastorale. Analisi di una fonte*, Bolonya, 1990.

6. Josep M. MARQUÈS, *Arxiu Diocesà de Girona. Guia-inventari*, Girona, 1998, p. 21-22.

7. Els treballs bàsics de visites pastorals medievals a Girona corresponen a Christian GUILLERÉ, "Les visites pastorals en Tarraconaise à la fin du Moyen Âge (XIV-XVè). L'exemple du Diocèse de Gerona", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIX (1983), p. 125-167 i Immaculada PUIG, "Les visites pastorals a la diòcesi de Girona, segle XV", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVIII (1986)", p. 211-241.

la comunicació entre els bisbes o visitadors i els clergues i fidels. Ans al contrari, en diferents ocasions trobem com la comunitat de feligresos aprofita la visita del bisbe per plantejar-li qüestions diverses i problemes interns. De fet, el concili de Trento, en la sessió XXIV, ofereix un model uniforme de visita a seguir.⁸ Els manaments, decrets o *mandates* emeses pels bisbes durant la visita són l'element clau per entendre els intents de reforma.

LA PARRÒQUIA LES ESGLÉSIES

L'edifici de l'església ha estat, a més del centre religiós, espiritual o artístic de la parròquia, un important espai de sociabilitat, el lloc on reunir-se, on representar obres de teatre religiós i balls (a la Pinya i les Preses s'hi deia la passió els diumenges abans de la missa), emmagatzemar collites i el blat de l'obra, amagar objectes de contraban o persones perseguides, emprar-lo com a corral (a Sant Esteve de Bas s'hi posa bestiar), celebrar-hi jocs i festes populars, tenir-hi relacions deshonestes, fer-hi malifetes i dolenteries (a Cogolls i Ridaura, la gent s'asseu sobre els altars i fonts baptismals), encantar-hi almoines de pa (a Sant Esteve de Bas es prohibeix posar els coves de pa sobre el bancs). L'església havia esdevingut un edifici polivalent, a falta d'altres espais, que sovint gaudia del consentiment i de la tolerància del rector. Les visites pretenen prohibir o corregir aquests hàbits i serveis, amb més o menys èxit, malgrat no haver-hi cap pastoral o edicte que en delimités aquestes transgressions. Per exemple, al Mallol el bisbe diu “com las iglesias sian casas especialmente dedicadas a Déu y sian de oració y no per comers de cosas seculares, perço mana sa Il·lustríssima que desta hora en avant nos tinga concell dins la capella del Mallol sinó fora della sota pena de excomunicació contra los contrafactors”⁹.

8. *Sacrosanto y Ecuménico Concilio de Trento*, París; Mèxic; Librería de Ch. Bouret, 1893. Traducció de I. López de Ayala: Sessió XXIV, Sobre la reforma, Cap. III, *Cómo han de hacer los obispos la visita*, p. 323-327.

9. ADG, P-110, Sant Privat de Bas, 1690, f. 182v.

ELS CEMENTIRIS I ELS HOSPITALS

Els cementiris i els hospitals també seran objecte de l'atenció dels bisbes, molt més que no pas les rectories. El cementiri sempre estava situat al voltant de l'església, dins l'espai urbà de la població, en la sagrera.¹⁰ De manera semblant a l'església, se li busca una utilitat i profit, lluny de pensar en la seva profanació. Serà costum anar-hi a filar torn, estendre-hi roba o cànem, pasturar-hi el bestiar, fer d'abocador d'escombraries o deixar-lo abandonat. A Cogolls, el 1615, "se mana als dits obrers que hajan de rompre los arbrers són al sementiri y treurerne les erbes"¹¹. D'aquesta manera, els manaments en prohibeixen tots aquests usos i n'obliguen el seu tancament amb un mur alt i una trencapassa, per evitar l'entrada d'animals o cavalleries.

Pel que fa als hospitals, de les parròquies estudiades, només se'n visitaren quatre, tots d'origen baix-medieval, tal com han demostrat Jacint Raventós i Josep M. Marquès¹²: Amer, Ridaura, Sant Esteve de Bas i Sant Feliu de Pallerols. Normalment la seva gestió financera era deplorable, així com l'estat ruïnós dels edificis. Amb tot, foren hospitals petits que suposem tendiren a desaparèixer.

ELS BISBES

Tal i com ha estudiat Ignasi Fernández Terricabras, aquests personatges foren revaloritzats durant el Concili de Trento i amb ells l'exercici de les seves funcions episcopals, al servei del Papa i no de prínceps i reis.¹³ El bisbe esdevindrà el punt més alt de la jerarquia diocesana, el responsable de vetllar pel comportament dels sacerdots, els quals tindran la cura d'ànimes de la parròquia, consolidant-se així una estructura piramidal.

Les visites mai reflecteixen la vida personal i íntima dels bisbes (tampoc aquí pretenem explicar-ne les seves vicissituds, estudiades en el nostre

10. Vegeu, per exemple, la formació de la de Sant Feliu de Pallerols: Josep CANAL i Carles FOCHS, "La sagrera de Sant Feliu de Pallerols", *Annals 1990-1991*, Olot, p. 19-91.

11. ADG, P-84, Cogolls, 1615, f. 68r.

12. Jacint REVENTÓS i Josep M. MARQUÈS, *Història dels Hospitals de Catalunya. Els hospitals de les comarques de Girona*, vol. II, Barcelona, 2001.

13. Ignasi FERNÁNDEZ, *Felipe II y el clero secular. La aplicación del concilio de Trento*, Madrid, 2000.

cas per Joan Busquets¹⁴) o les persones que nomeni directament per portar a terme aquestes tasques.¹⁵ Però ens aporten més aviat aspectes relatius al seu ofici pastoral: són qualificats expressivament com a ‘visitadors’ i ‘reformadors’. La seva missió, clara i entenedora, tal com es redacta a l’inici de la visita (molt similar a tots els manuals) del 1617, és la següent (tot i la seva llargària, creiem que val la pena reproduir): “Nos lo doctor Pere Cudina, prevere y sacristà de la Església parochial de Sant Steve de Olot, visitador y reformador de les Esglésies de la present ciutat y bisbat de Gerona, per lo molt Il·lustre y Reverendíssim senyor Don Onofre Reart, per la gratia de Déu y de la Santa Sede Apostolica, bisbe de Gerona y del consell de sa Magestat, creat, elegit y depurat: a tots los faels christians, axi homens com dones, salut en lo senyor: sapien com los Sants Pares il·luminats per lo Sperit Sant en los sagrats consilis y particularment en lo consili de Trento, molt sancta y justament ordenaren que los prelats quiscun any personalment sinó estaven impeditos y essent impeditos per sos vicaris y visitadors, fahessen generals visites de ses diòcesis, inquirint de les vides y costums de sos súbdits, axí Ecclesiàstichs com seculars, y del estat y ordre de les Esglésies, Hospitals y altres lloc dedicats per lo culto divino, peraque tots vagen encaminats al bé y salut spiritual de les ànimes y utilitat de les Esglésies, lo que principalment consisteix en estar elles ordenades de bons ministres y com per la seguretat de les consciencies com també que tots estigan en gràcia y charitat del senyor y molt apartats de vicis y peccats y principalment dels públics. Perso, per cumplir ab dits sagrats consilis y a nostre pastoral officii havem determinat visitar personalment a tots y qualsevol persones de qualsevol grau, stat, condició y preheminiència, siam que si saben alguna cosa de les devall scrites, dins sis dies primers vinents les denunciés devant de nos, significant als qui no volrran denunciar que, si per no denunciar restaran dites coses sens remey, nostra consciència restarà quieta y la del qui no haurà volgut denunciar carregada”.¹⁶

14. Joan BUSQUETS, *La Catalunya del barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, Barcelona, 1994 i vegeu també les diferents entrades en el *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 3 vols., Barcelona, 2000-2002.

15. Josep M. MARQUÈS, “Carreres de col·laboradors de Bisbes de Girona, 1600-1774”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVI (2000), p. 125-178.

16. ADG, P-87, s.f., f. 0.

Paradoxalment, no tots els bisbes porten a terme els propòsits expressats per Pere Codina. Diferents circumstàncies són les que afavoreixen o perjudiquen les pretensions inicials: la brevetat o longevitat del mandat (Pere de Montcada només pogué realitzar una visita, el 1621, en menys de dos anys de bisbat; mentre que Bernat de Cardona només realitzà una sola visita en els seus disset anys), l'exili forçat de Gregorio Parcero a França (deu anys dels vint-i-tres totals), l'edat avançada i delicada salut dels prelats (Senjust i Dou emmalaltiren degut a les fatigoses visites) o l'adopció reiterada d'altres visitadors que visitaven simultàniament els diferents ardiaconats (per exemple, ho apliquen Jaume Caçador, Arévalo de Zuazo, Onofre de Reart o Miquel Pontic).

La rapidesa de les visites (de poques hores, o a les esglésies annexes o sufragànies les podríem anomenar 'visites virtuals', ja que no hi acudien personalment i es refiaven de la paraula dels rectors) ens fa dubtar del contacte real i efectiu entre les altes esferes eclesiàstiques i el baix clergat i el poble, i, per tant, de que arribessin a conèixer els problemes profunds i veritables de la parròquia. Per altre costat, hi ha les visites al monestir benedictí d'Amer (i aplicable a tots els altres), sempre tenses i difícils, ja que les ordes monàstiques gaudien de visites pròpies, privilegi que exclòia les episcopals.¹⁷

ELS CLERGUES

Les visites pastorals ofereixen un diagnòstic força clar sobre les estructures parroquials, ja siguin eclesiàstiques o laiques. Tot i que les visites pastorals són sempre més explícites a l'hora de definir els càrrecs eclesiàstics, amb els seus deures i obligacions, no ho són tant a l'hora de completar l'organigrama parroquial, deixant de banda, sovint, les associacions de laics, o els laics al servei de la clerecia. Entre el clergat gironí hom reconeix l'existència diferencial del sagristà curat o rector (present a totes les parròquies), el diaca, el domer o setmaner, el sagristà i els beneficiats. La

17. Xavier SOLÀ, "El monestir de Santa Maria d'Amer, l'església parroquial de Sant Miquel i l'Hospital en les visites pastorals dels segles XVI i XVII", *Quaderns de la Selva*, 14 (2002), p. 121-132 i Ernest ZARAGOZA, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, 1997.

reforma d'aquests personatges serà un dels objectius centrals de l'església posttridentina.

El 'bon rector' o el 'rector il·lustrat' del segle XVIII, difícilment el trobarem en els segles anteriors. El bisbe Arévalo de Zuazo, per exemple, en un dels seus decrets, diu que com que "és reformatio dels grans inconvenients y negligència que ha en los ministros ecclesiasticos, mano que ningun sacerdote administre los sancts sacraments sens stola, sobrepalís o garnatxa, y que ningun sacerdote diga missa amb daga ni altres armas que restia en la sacrestia o altra part secreta a pena de 5 lliures la 3ª part aplicadora a la obra de la mateixa Iglesia".¹⁸ Amb tot, l'escassetat dels manaments adreçats als rectors dóna la sensació que portin una vida professional adequada i exemplar, o almenys relativament bona, amb millores bastant simples: tenir neta i endreçada l'església (Sant Privat, 1610), deixar les robes litúrgiques netes i endreçades (Sant Esteve de Bas, 1615) o que es diguin totes les misses en els festius o de precepte (Sant Feliu de Pallerols, 1680).

En les visites de Jaume Caçador (bàsicament la de 1588) s'anomenen diferents 'concòrdies' o acords entre el rector i els seus subalterns, ja siguin vicaris, diaques o beneficiats, sobretot referent a les obligacions de cada un, i les rendes que n'han de percebre. Algunes d'elles són medievals, i diuen estar registrades en els llibres de dotalties dipositats a la cúria diocesana. En trobem a Sant Miquel d'Amer, a les Planes d'Hostoles, Sant Feliu de Pallerols i a Sant Esteve de Bas. Al llarg de les visites del segle XVII anirem veient com s'hi afegiran altres deures i imposicions i com les velles concòrdies són posades al dia. Per exemple, el 1680, el prelat vol "llevar tota manera de litigis y establir la pau y bona correspondència entre lo rector y parrochians de la present iglesia" de la Pinya, i per això estableix un extens i llarg reglament on s'ordenen els deures i les funcions religioses del rector i el que li han de pagar els obrers per cada tasca, "conforme disposà y ordenà la bona memòria del señor Bernat de Cardona, son predecessor en la visita que feu en la present iglesia".¹⁹

Els delmes i les primícies només apareixen relacionades en les visites de Jaume Caçador, de 1588 i 1597. Teòricament una de les fonts d'ingres-

18. ADG, P-75, 1598, f. 0.

19. ADG, P-106, la Pinya, 1680, f. 121v-122r.

sos més sucoses per als clergues, contràriament apareix més d'un 50% a mans laiques o religioses, però alienes o foranes a la pròpia parròquia. Això demostra com la situació de subinfeudació del delme ja està plenament consolidada en el segle XVI, i amb pocs canvis, procés que s'inicia ja en el segle XI.²⁰ Resseguir els altres tipus d'ingressos i despeses d'aquest clergat, desiguals i desajustats entre els seus membres, és molt difícil a partir de les visites pastorals, a més, si tenim en compte, la intervenció de diferents factors: el valor de la parròquia i els seus habitants²¹, el número de residents, les obligacions i les corresponents retribucions, etc. Tot tipus de misses i l'administració dels sagraments són les principals fonts d'ingressos. En qualsevol cas, hem de creure que, més que gaudir d'un grau de riquesa i luxe, es movien dins els límits de la supervivència.

La informació que s'ofereix sobre els beneficiats és de gran interès, sobretot pel grau detallista en la seva descripció.²² Les minses rendes obliguen els seus obtentors a subarrendar i adquirir diferents beneficis a parròquies veïnes. El nom del beneficiat i l'altar a què està adscrit és el primer que apareix, i si és resident o absent (el grau d'absentisme és tan elevat que sembla no haver-hi solució).²³ Les tasques i ocupacions són mínimes, amb algunes celebracions setmanals, i el manteniment del seu altar. Les persones que l'han presentat són majoritàriament les grans pairalies, i no només de la pròpia parròquia o diòcesi, per exemple els Olmera de les Planes o l'Avenc de Tavertet. La dotació és fonamental ja que provoca una dinàmica rendista o absentista. A Sant Esteve de Bas, el 1615, i encara el 1671, s'obliga el beneficiat titular a fer la servitud personalment i que no la dele-

20. Vegeu, a tall d'exemple, Elvis MALLORQUÍ, *Les Gavarres a l'Edat Mitjana. Poblament i societat d'un massís del nord-est català*, Girona, 2000, p. 69-78 i 114-118.

21. El bisbe Arévalo de Zuazo, en la visita de 1598, indica el número de cases o focs, el valor de les rendes de la parròquia i els seus clergues (amb noms i càrrecs): Josep CLARA, "Un cens desconegut del bisbat de Girona (1598)", *Quaderns de la Selva*, 12 (2000), p. 173-184.

22. Vegeu els treballs de Josep M. MARQUÈS, "Fundaciones de beneficios en el Obispado de Gerona, s. XII-XVIII", *Instituto Español de Historia Eclesiástica*, 1989, p. 493-507 i ÍD., "Els personats i permutes de beneficis al bisbat de Girona (s. XVI-XVIII)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL (1999), p. 145-183.

23. Per exemple a Sant Feliu de Pallerols, el 1610, "mana als beneficiats que dins vint dies pròxims amb degut efecte, per si o per altres, residescan y fassan la servitud deguda en la present yglesia per rahó de llurs beneficis, sots pena de 10 lliures y en subsidi de excomunió major o, altrament dins dit termini comparegan devant sa Senyoria pera deduyr y allegar justes causes y rahons per les nos sia obligats, altrament se procehirà contra dells a exxecució de la dita pena y declaració de dita excomunicació y altrament conforme de justícia se trobarà faedor", ADG, P-81, f. 18v.

gui a altres beneficiats. A Sant Cristòfol de les Planes, el 1661, el bisbe es posa molt seriós: “Mana sa Il·lustríssima en dita isglesia parrochial, attes que visitant-la li és estat exposat lo mal que los residents cumplen amb sas obligacions de dits llurs beneficis, que los demes dells estan fora de la parroquia y se condrexen entretans per spay de molts mesos en altres parroquias amb què venen en lo temps de majors necessitats faltàs en dita isglesia deficultant les ànimes dels fundadors de dits llurs respectives beneficis y no acistint als divins officis cantats en dita isglesia com hi tenen obligació segons en llurs institucions, ha constatat que a més de que és gran vullipendi della dany de les ànimes causa escàndol als seculars sens estipendi. Perço volent remediare dits abusos y fer que cada hu cumple a sa obligació, ordena en dita isglesia y mana a tots los residents propietaris, que desta hora en avant, residescan en dita isglesia axi y conforme mana lo fundador, acistint a cantar al cor en los divins officis o fahent los ministeris que per a dits officis serà menester, de tal manera que al que faltará y estarà fora de dita residència sens causa justa y conexament del señor rector, manam al rector y sobra sa consciencia encarregam que tot eix temps nols admete en los aniversaris, cantars de ànimes ni altres profits ques esdevindran en dita isglesia evenir com se deservints de dita isglesia no fossen”.²⁴ Els repetits decrets se centren en la seva presència/absència i en l’incompliment de les seves responsabilitats: al llarg del segle XVII n’hem localitzat quaranta nou casos. El més usual és que els visitadors demanin el títol i la dotació que els acrediti possessors del benefici. La falta que s’aplica és el segrest de fruits, sempre com a últim recurs. Els bisbes Josep de Ninot i Sever T. Auther en les visites de 1667 i 1679 es mostren incisius i punyents, aplicant fins a vint segrestos, cinc dels quals són reincidents.

Malgrat que les constitucions gironines de 1503, 1606 i 1691 obliguen l’ensenyament de la doctrina cristiana, tan sols trobem durant la primera meitat del segle XVII un únic decret d’obligatorietat a Ridaura (el 1621). No serà fins els manaments impresos del bisbe Dou, adreçats a tota la diòcesi, del 1673, que en mana la seva execució, tant als rectors l’explicació de “los Mysteris de la santa Fè, y lo demás de la Doctrina Christiana”²⁵ com als pares, dient-los que procurin que els seu fills hi acudeixin.

24. ADG, P-102, les Planes, 1661, f. 174r-v.

25. ADG, *Manaments jets per lo Il·lustríssim, y reverendíssim senyor Don Francisco Dou*, 1673, s.f.

Al seu costat, el bisbat regulava l'accés a la docència infantil, amb l'atorgament de les llicències a través d'uns exàmens rigorosos. Per la zona garrotxina només hem localitzat un parell de casos, a Sant Esteve de Bas (1600) i Sant Feliu de Pallerols (1618-1619). Tal com indica Josep M. Marquès, les referències esporàdiques fan pensar que són el fruit d'una iniciativa personal o individual.²⁶ I amb les visites pastorals, només hem detectat un mestre a Amer, a mitjans segle XVII, pagat amb l'almoina del Corto i a Sant Feliu de Pallerols, el 1680, quan s'institueix l'ensenyament amb un llegat testamentari.

ELS FELIGRESOS

LES OBRERIES

Els laics o feligresos que estan al servei de l'església s'organitzen, sovint, entorn de l'obra o obreria parroquial. Tal com afirma Joaquim M. Puigvert, aquestes microinstitucions religioses “tenen l'objecte d'associar una representació de la feligresia –masculina– a l'administració dels temples, ja fossin catedrals, esglésies parroquials, santuaris i convents o monestirs, responsabilitzant-se del manteniment del culte i el temple de la gestió econòmica, de manera independent –i al marge– de les rendes dels beneficiats eclesiàstics”.²⁷

Les quantitats en efectiu que es movien ens són, ara per ara, desconegudes.²⁸ Al costat de les despeses ordinàries (pa, vi, oli, salaris) i extraordinàries (construcció o reparació dels temples, capelles o retaules, compra de peces d'orfebreria o vestits litúrgics), cal tenir present l'activitat prestamista (ho detectem amb l'ús dels censals, però minoritàriament) i manllevadora, per tant, que demana i deixa diners. Aquest segon cas esdevé corrent en aquests segles: les referències als deutes que han contret persones laiques amb l'obra són molt habituals; tampoc hem d'oblidar els man-

26. Josep M. MARQUÈS, “Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12 (1993), p. 273-301.

27. Joaquim M. PUIGVERT, “Les obreries parroquials i la pagesia benestant. La diòcesi de Girona, segles XVII-XIX”, dins Rosa CONGOST i Lluís TO (ed.), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, 1999, p. 329-330.

28. Un estudi dels ‘llibres d'obra’ conservats ens permetria acostar-nos més a aquesta realitat.

lleus que feien els propis obrers. A la primera meitat del segle XVII hem detectat vint-i-set casos d'impagaments. A Sant Feliu de Pallerols, els morosos, com a últim recurs –suposem–, eren excomunicats; o bé, a Joanetes, els obrers desviaven indègudament l'acapta de la capella de Sant Mateu per a usos de la parroquial. Diferents eren els factors que impedièn el cobrament de rendes i censos endarrerits, i que podien significar la seva pèrdua definitiva. La guerra dels Segadors, les guerres amb França, les males anyades i epidèmies fan que les obreries, en el darrer quart del segle XVI, es vegin abocades a l'endeutament. A Sant Iscle de Colltort, entre 1671 a 1698, els visitadors malden una i altra vegada per cobrar els diners endarrerits, enviant memorials als deutors. També trobem com les universitats manllevan diners de l'obra²⁹, sempre en casos extrems, a les Preses el 1691 i a Joanetes “mana dit senyor visitador per quant visitant la present iglesia se ha trobat que los jurats del present lloch per redimir las vexacions que en estos anys pasats de guerra los volian fer los francesos, se valgueren de diners de la obra de la present iglesia, quals fins vuy no an restituit a dita obra [...]”³⁰. Les ‘almoines de pa cuit’ esdevindran una de les vies alternatives i provisionals més emprades per l'obra, a tota la geografia gironina³¹; entre els que hem localitzat, destaca el cas gairebé extrem de Cogolls on l'obra “se troba impossibilitada en poder suportar los gastos que en lo se offereixen tant de oli y cera com de otras cosas: y així mateix atenant que en dita parròquia se fan cada any tres almoynas de pa a la quals no sols acudexen pobres sinó també gent acomodada per raho de ditas almoynas, se originan molta qüestions [...]”³². Resulta contradictori, doncs, el poc interès que mostren els bisbes per mantenir una economia parroquial sanejada, nítida i transparent, excepte en moments puntuals (cal destacar els bisbes Caçador, Senjust, Parceró, Dou, Auther i Pontic), a través de llevadors i capbreus de rendes (eines indispensables per reclamar qualsevol tipus de pagament).

29. Vegeu les estudiades per Pere GIFRE, “Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries, 1659-1705”, *Recerques*, 33 (s.d.), p. 53-75.

30. ADG, P-110, Joanetes, 1698, f. 714r.

31. A tall d'exemple, vegeu Salvador VEGA, “La recuperació de l'*Almoina del pa cuit del Dijous Sant* i la reparació de l'església parroquial de la Tallada (1685)”, *Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, XX (2001), p. 87-98.

32. ADG, P-110, Cogolls, 1698, f. 564r-v.

Les formes d'elecció dels obrers evolucionen al llarg de l'època moderna, o difereixen segons la parròquies: insaculació i cooptació, amb la intervenció dels jurats, cònsols i del rector, aquest com a obrer major. No tothom era acceptat (els endeutats) ni tots estaven disposats a acceptar el càrrec, ja que comportava una sèrie de responsabilitats, feixugues i difícils de suportar (disposar de temps lliure, saber escriure i llegir, estar al dia de preus, desplaçaments, pagaments de sous, plets, etc.). El 1610, a la Pinya, Sant Esteve de Bas, Cogolls o Sant Andreu de Colls, els obrers "accepten lo dit càrrec dins vuyt dies pròxims del dia de la elecció y nominació"³³. Si no l'haguessin acceptat, haurien estat excomunicats. Els càrrecs recauen en els sectors més benestants de la pagesia i de la gent d'ofici, a canvi d'unes contraprestacions (privilegis i avantatges).

Un cas il·lustratiu i aclaridor relatiu a les propietats i béns immobles de les obreries es refereix a Sant Privat de Bas.³⁴ La qüestió girava al voltant de la gestió d'uns comunals o emprius (on, encara avui existeix el topònim). Calia preservar, de qualsevol manera, que aquestes terres continuessin administrades única i exclusivament pels obrers, i fossin utilitzades només i solament per a persones locals, residents a la parròquia. El 1619 tingué lloc la primera concòrdia o capitulació, almenys documentada en les visites pastorals, a l'església parroquial de Sant Privat, amb la presència del bisbe que busca una resolució pacífica (el 1586, per via notarial, ja s'havia registrat en forma de protocol). El tema continuarà obert fins a principis del segle XVIII, i després se'n perd el rastre.

CONGREGACIONS, CONFRARIES, PABORDIES

Les informacions que apareixen a les visites pastorals sobre les congregacions, confraries i pabordies són relativament escasses, i en la majoria de casos es refereixen a l'estat de les seves finances (a Sant Privat, el 1667 i 1671, mana fer-se un llibre blanc per anotar els censos de totes les confraries).

33. ADG, P- 81, la Pinya, 1610, f. 25r.

34. Joaquim M. Puigvert ha reunit una colla d'exemples d'obrerries amb petits, mitjans o extensos patrimonis, propietaris d'hostals, tavernes, molins, carnisseries, masos, etc. a *Església, territori...*, p. 124. Vegeu alguns exemples de la bibliografia entorn aquest tema: Ernest BELENGUER, Jaume DANTÍ i Valentí GUAL (ed.), *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1998 i Josep BRIGUE, "Breus reflexions sobre els béns comunals a la Catalunya moderna", *Pedralbes. Actes del Ier Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, I (1983), p. 165-175.

ries, sobretot la de les Ànimes) i a l'elecció dels seus encarregats, i se n'obliden (tal vegada perquè no cal) de l'organització interna i la composició dels seus membres.³⁵ Però són dades imprescindibles per tal de conèixer el seu funcionament intern, la seva implantació definitiva, la seva consolidació o fins i tot el seu naixement fruit de la Reforma catòlica. Les associacions més freqüents, i per extensió, més difoses, són les del Roser, sant Isidre i la de les Ànimes del Purgatori. De manera semblant a les obrieres, les trobem deixant o demanant diners: per construir o reparar capelles (el 1738, a Sant Climent d' Amer s'ha d'enguixar la capella del Roser i arreglar-ne el retaule), realitzar ornaments, vestits o objectes litúrgics en determinats altars, per dir misses i cantars endarrerits, per pagar els capellans i clergues que assisteixen a les funcions de les confraries (els sis diners que es donen als capellans que participen a la processó, a Sant Esteve de Bas, el 1615) o bé pagar celebracions amb motiu de la festa patronal (el 1680, el confreres del Roser de les Encies han de pagar els joglars, els músics i la pólvora).

CONFLICTES, INTERROGATORIS, VICIS PÚBLICS

Tal com hem apuntat abans, les visites pastorals permeten constatar la intervenció del bisbe en els afers locals. Tot i la diferent naturalesa d'aquesta documentació, és en aquests moments quan les visites adquireixen un matís que va més enllà de la simple assemblea, reunió i exposició del cas, i pren un caràcter, tal vegada, de judici o procés. En la majoria de les ocasions són els motius econòmics els que provoquen el conflicte. Els exemples són diversos però comptats, i les seves denominacions distintes: el 1588, el 'consell i aplec de la universitat, parroquial i obrers' de Sant Feliu de Pallerols decideix sobre l'ampliació de l'església parroquial; el 1610, al mateix poble, té lloc una 'sentència arbitral' entre el batlle i el rector sobre l'impagament d'uns delmes, promulgada el 1490; el 1619 hi ha un 'judici amistós' entre un particular i un clergue de la Pinya sobre la celebració d'uns aniversaris deixats en testament; el 1619 es dona una 'condemna verbal i judici' d'un particular sobre l'endarreriment en la liquidació d'uns censos al beneficiat dels sants Roc i Sebastià o bé, al 1696, a Sant

35. Vegeu exemples que en parlen més a bastament: J.M. MANTECÓN, *Contrarreforma y religiosidad popular*, Santander, 1990; Josep M. MARQUÈS, "Confraries medievals del bisbat de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV (1994), p. 335-375 i Marc SUREDA, *Congregació dels Dolors de Besalú del segle XVIII*, Olot, 2000.

Isclle de Colltort es presenta la ‘*mandata* i testimoniatge’ d’uns pagesos, de nou, sobre l’aparent l’oblit en saldar les rendes i delmes dels novals del rector. No ens hem d’estranyar dels intents de pacificació dels bisbes, degut sobretot a la violència extrema detectada a partir de les prohibicions d’armes (pedrenyals) dins les esglésies, sobretot entre les dècades de 1580 i 1620, coincidint amb la nombrosa presència de bandolers.³⁶

Jaume Caçador és l’últim bisbe en incloure i considerar els interrogatoris com a part fonamental de la visita. La vida dels clergues i fidels és sotmesa a un examen minuciós. Els uns parlen dels altres. Els laics entrevistats solen ser els notables de la parròquia: el batlle, els obrers, els cònsols, els regidors, així com els fidels exemplars. Ambdós grups, en aparença, porten una existència immillorable, lluny d’escàndols i corrupció. Els freqüents casos de concubinatge i altres ‘vicis públics’ de l’època medieval, que hem localitzat posteriorment en el bisbat de Vic encara a finals del segle XVI i principis del XVII, no tenen el seu paral·lel a la geografia de la diòcesi de Girona, suposem per emprar-se altres mètodes (per exemple, la inquisició).³⁷ Només a les Planes d’Hostoles, el 1589, s’excomunica a “Bernat Farrer, que viu amb la concubinària Jerònima Vis, i si no cohabitien o sembla, i Joan Bertrana i Tomasa Solera, o cohabitar sembla en una casa”³⁸; o d’altres denúncies que semblen més aviat producte de rancúnies o desavinences personals, i es donen ja ben entrat el segle XVII (per exemple, els obrers delaten l’incompliment de deures rectorals a Sant Isclle de Colltort, el 1626 o a la capella del Salvador a Cogolls, el 1629).

EL CAS DE LES PROCESSIONS

Hem considerat oportú parlar una mica de les processons com a element definitori del comportament i actitud de la comunitat de laics. Les nombroses processons actuaven de reclam, tant si eren abans o després de la missa. Servien per unir i aplegar els devots al llarg del recorregut, ja bé al voltant de l’església com en una capella situada a les afores³⁹. Pensem que eren una

36. Vegeu Xavier TORRES, *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Vic, 1991.

37. Vegeu Joan BADA, *La Inquisició a Catalunya, segles XIII-XIX*, Barcelona, 1992 i J. BLÁZQUEZ, *La Inquisición en Cataluña. El Tribunal del Santo Oficio de Barcelona (1487-1820)*, Toledo, 1990.

38. ADG, P-71, les Planes d’Hostoles, 1589, p. 256r.

39. Núria SALES, “De la processó obligatòria a la processó prohibida, segles XV-XVIII”, *L’Avenç*, 124 (1989), p. 72-73.

important font d'ingressos per al clergat, i els manaments van dirigits en aquest sentit (tots corresponen a 1661): a les Preses, s'imposa una nova processó que vagi fins a la propera capella de Sant Sebastià; a Sant Climent d'Amer, a la processó del Roser que té lloc cada primer diumenge de mes, se li pagarà al rector un sou de plata o bé s'intentarà restituir una d'antiga consuetud el dia de santa Magdalena que sortia des de l'església de Sant Privat i pujava a l'elevada ermita de Sant Corneli. Una de molt il·lustrativa, a la Pinya, acaba el manament dient que "en recompensa del treball i tènua retribució, exonera sa Il·lustríssima a dit rector de fer més de una professó"⁴⁰.

Les constitucions sinodals gironines de 1606 obliguen a demanar un permís especial per a les processons que sobrepassin la llegua de distància, però sembla que aquestes tenen lloc igualment. No serà fins a la segona meitat del segle XVII, amb el bisbe Fageda, que intenta corregir les possibles desviacions que s'hi poguessin donar (pensem que s'hi unien i manifestaven l'espectacle, la diversió, el folklore, la relació entre persones d'origen, sexe i estatus distint, balls i danses, la devoció als sants, el culte ancestral a la terra i les supersticions). Novament a la Pinya, el 1698, el bisbe prohibeix la processó del Roser amb l'excusa de les vestimentes inadequades, però el rerafons era la repressió exercida sobre les dones pel destacat paper que hi havien adquirit. Per acabar, esmentarem el cas d'una processó al santuari interparroquial del Far, situat dins els bisbat de Vic, en els límits del de Girona. Ja des de principis del segle XVI existia el costum de que el dimarts després de la Pasqua Granada s'anés en processó al Far les set parròquies del voltant: Sant Martí Sacalm, Sant Andreu de Pruit, Sant Joan de Fàbregues, del bisbat de Vic i, Sant Feliu de Pallerols, Sant Cristòfol de les Planes, Sant Cristòfol de Cogolls i Santa Maria de les Encies, del bisbat de Girona. El 1661 el bisbe gironí prohibeix als parroquians de Sant Feliu de Pallerols de pujar-hi en processó el mateix dia que els altres, per evitar amuntegaments o disbauxes i el 1726, el bisbe de Vic prohibeix taxativament als parroquians de la part gironina pugin qualsevol dia de l'any al Far⁴¹.

40. ADG, P-1680, f. 122v.

41. Antoni PLADEVALL, *El santuari del Far. Collsacabra-Guilleries*, Granollers, 1980, p. 54 i Xavier SOLÀ, *El Santuari de la Mare de la Font de la Salut. Vall d'Hostoles-Collsacabra. Història, llegendes i paisatge*, Barcelona, 2003, p. 135-141.